

Sklonność do unikania i uchylania się od opodatkowania w świetle teorii moralnego rozwoju Kohlberga – zagadnienia etyczne w praktyce rachunkowości

SABINA KOŁODZIEJ*, EWA WANDA MARUSZEWSKA **

Streszczenie

Współczesne służby rachunkowości mają w swoich rękach narzędzia nie tylko umożliwiające ewidencjonowanie operacji gospodarczych w księgach rachunkowych, ale również mogące służyć zarówno do zniekształcania obrazu sytuacji finansowej podmiotu, jak i manipulowania rozliczeniami podatkowymi. Dlatego profesjonalści w rachunkowości muszą posiadać określoną wiedzę, ale także powinni stać na straży standardów etycznych, co gwarantuje prawidłowość rozliczeń podatkowych oraz sporządzanie informacji wiarygodnej w systemie informacyjnym rachunkowości. Celem artykułu jest przedstawienie wyników badań analizujących częstość wyboru przez księgowych działań zmierzających do redukcji obciążenia podatkowego, będących skutkiem złamania norm etycznych lub prawnych. Ponadto analizowano związek skłonności do podjęcia decyzji prowadzącej do unikania lub uchylania się od opodatkowania z przedstawioną zgodnie z teorią rozwoju moralnego Kohlberga argumentacją takich działań. Wyniki badań wskazują na większą częstość decyzji obniżających zobowiązania podatkowe w wyniku złamania normy etycznej niż etycznej i prawnej. Stwierdzono również, że skłonność do podejmowania działań nieetycznych (i niezgodnych z prawem) jest związana z niższymi poziomami wnioskowania moralnego, co potwierdza ważność postulatu uzupełnienia edukacji księgowych o zagadnienia świadomości i odpowiedzialności etycznej przedstawicieli tego zawodu.

Słowa kluczowe: etyka zawodowa rachunkowości, unikanie opodatkowania, uchylanie się od podatków, rachunkowość, rozwój moralny.

Abstract

The tendency to tax avoidance and tax evasion in the light of Kohlberg's theory of moral development – ethical issues in accounting practice

Modern accounting professionals are in charge of tools that, apart from enabling them to keep business accounts, may also be used to distort the picture of the financial situation of an entity, as well as to manipulate tax settlements. Therefore, accounting professionals not only should possess the necessary knowledge, but also should apply ethical standards in their work. These two components guarantee the correctness of tax settlements and the faithful representation of economic reality in the accounting system. The aim of this article is to present the results of analysis of the frequency of making accounting

* Dr Sabina Kołodziej, adiunkt, Akademia Leona Koźmińskiego, Katedra Psychologii Ekonomicznej, skolodziej@kozminski.edu.pl

** Dr hab. Ewa Wanda Maruszewska, adiunkt, Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, Katedra Rachunkowości Międzynarodowej, ewa.maruszewska@ue.katowice.pl

choices aimed at reducing the tax burden through breaking ethical or legal norms. In addition, the relationship between the tendency to make decisions leading to tax avoidance or tax evasion and the reasons behind it (according to Kohlberg's theory of moral development) have been analysed. The results indicate higher frequency of decisions aimed at lowering tax liabilities due to the failure to follow ethical standards than due to breaking ethical and legal standards at the same time. It was also pointed out that the tendency to make unethical (and illegal) decisions was associated with low levels of moral reasoning, which confirms the importance of the postulate to supplement accounting education with accountability and ethical awareness issues.

Keywords: accounting ethics, tax avoidance, tax evasion, accounting, moral development.

Wprowadzenie

Dylematy etyczne pojawiające się w trakcie wykonywania zawodu księgowego zostały zauważone na szeroką skalę w trakcie wielkich skandali korporacyjnych, które miały miejsce na początku XXI wieku. Zdarzenia te naświetliły problem podejmowania decyzji w rachunkowości, w których szacunki i osądy osób zajmujących się rachunkowością nabierają istotnego znaczenia. Fundamenty prowadzenia rachunkowości w przedsiębiorstwach są określone przez podwaliny teoretyczne rachunkowości oraz wiele aktów prawnych. Jednocześnie podstawowa, codzienna praca w rachunkowości polega na ujmowaniu zdarzeń gospodarczych w księgach rachunkowych oraz prezentacji informacji finansowych w sprawozdaniach finansowych. Do prawidłowego wykonywania usług rachunkowości wymagana jest nie tylko znajomość teorii i prawa o rachunkowości, ale przede wszystkim konieczna jest umiejętność jego aplikowania w skomplikowanej rzeczywistości gospodarczej współczesnych przedsiębiorstw. W sytuacji, gdy osoba świadcząca usługi rachunkowości ma do dyspozycji zarówno nadrzędne zasady i ogólną metodykę, wynikające z teorii rachunkowości, jak i regulacje prawne niezawierające precyzyjnych rozwiązań adresowanych do konkretnych przedsiębiorstw, to funkcjonujące w jednostce szczegółowe zasady (polityka) rachunkowości stanowią o zasadniczym charakterze tej pracy. Umiejętność stworzenia zasad szczegółowych dostosowanych do specyfiki działalności jednostki, które będą gwarantować osiągnięcie wysokiej jakości informacji tworzonych w systemie informacyjnym rachunkowości, w dużej mierze przesądza o prawidłowym funkcjonowaniu systemu rachunkowości w przedsiębiorstwie. Zapewnienie wysokiej jakości informacji generowanych w systemie informacyjnym rachunkowości jest z kolei nierozzerwalnie związane z wypełnieniem naczelnej zasady rachunkowości wynikającej z podwalin teoretycznych: zasady jasnego i rzetelnego obrazu. Należy podkreślić, że wymieniona zasada nie tylko pochodzi z teorii rachunkowości, ale zawarta jest zarówno w dyrektywie Unii Europejskiej (Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/13/UE z 26 czerwca 2013), jak i prawie krajowym (art. 4, ustawa z 29 września 1994 roku o rachunkowości).

Zaprezentowana powyżej ogólna charakterystyka zasad funkcjonowania rachunkowości w praktyce przedsiębiorstw pozwala na stwierdzenie, że wysoki profesjonalizm tej grupy zawodowej jest nierozzerwalnie połączony z niezachwianą moralnością i ukształtowaną postawą etyczną. Elementem w dużym stopniu decydującym o jakości finansowych i niefinansowych informacji generowanych w systemie informacyjnym rachunkowości jest wrażliwość etyczna przedstawicieli tego zawodu, która służy do tworzenia i prezentowania w sprawozdaniach finansowych informacji neutralnych i wiarygodnych, a jednocześnie użytecznych dla szerokiego grona interesariuszy jednostki (Maruszewska, 2014).

Świadczenie usług rachunkowości to nierzadko zajęcie interdyscyplinarne, gdyż zawód ten wymaga wiedzy nie tylko z zakresu rachunkowości, ale również z obszarów nauk o zarządzaniu i finansów. W małych przedsiębiorstwach ta charakterystyka nabiera szczególnego znaczenia. Bardzo często stanowiska w dziale rachunkowości łączą

w sobie wszystkie te elementy, wymagając kompleksowej wiedzy i umiejętności godzenia różnych wymogów prawnych. Interdyscyplinarny charakter pracy w rachunkowości jest widoczny przede wszystkim w dualizmie ewidencyjno-rozliczeniowym, który polega na konieczności ujmowania każdej operacji gospodarczej w dwóch przekrojach jednocześnie: na potrzeby sporządzanych sprawozdań finansowych i na potrzeby rozliczeń podatkowych. Uwzględniając ponadto sankcje za nieprawidłowości w rozliczeniach podatkowych, prawo podatkowe stanowi jeden z ważniejszych zbiorów norm prawa dla służb rachunkowości zajmujących się jednocześnie rozliczeniami podatkowymi.

W artykule podjęto temat unikania opodatkowania oraz uchylania się od opodatkowania w przypadku decyzji, które zawierają w sobie dylemat etyczny. W literaturze przez unikanie podatków rozumie się podejmowanie przewidzianych przez prawo działań mających na celu obniżenie zobowiązań podatkowych osoby fizycznej lub przedsiębiorstwa, zaś uchylanie się od podatków polega na działaniach wykraczających poza normy prawne (Niesiobędzka, 2014). Prawo o rachunkowości pozostawia służbom rachunkowości swobodę w dostosowaniu szczegółowej polityki (zasad) rachunkowości do specyfiki jednostki, ponadto w prawie podatkowym nierzadko można spotkać regulacje niejasne lub nieprecyzyjne, zatem obszar decyzyjny służb finansowych jest znaczny. Decydent w procesie podejmowania decyzji uwzględnia nie tylko legislację, ale również inne, pozaregulacyjne czynniki, jak na przykład interes partykularny ukierunkowany na korzyści osobiste lub tzw. dobro jednostki, z którą decydent się identyfikuje. W obszarze podatkowym decydent może kierować się chęcią uniknięcia opodatkowania lub wręcz uchylenia się od opodatkowania. Powyższe uwarunkowania podejmowania decyzji przez księgowych pokazują dużą rolę osobistych standardów etycznych w omawianym procesie dotyczącym szczegółowych rozwiązań rachunkowości, w tym zasad ujmowania operacji gospodarczych, które wpływają na zobowiązania podatkowe przedsiębiorstwa.

Celem artykułu jest prezentacja wyników badania diagnozującego skłonność księgowych do podejmowania decyzji niezgodnych z kodeksem etycznym lub prawnym oraz analiza zależności pomiędzy skłonnością do podjęcia przez księgowego decyzji zgodnej z tymi zasadami a preferowaną przez niego argumentacją w myśl teorii rozwoju moralnego Kohlberga. Badanie przeprowadzono za pomocą autorskiej ankiety, w której umieszczono opis dwóch sytuacji decyzyjnych dotyczących określonych zasad rachunkowości, w których występuje dylemat etyczny.

Jak argumentowano powyżej, problematyka etyczna jest stale obecna w praktyce rachunkowości. Jednakże w dostępnej literaturze niewiele jest pozycji analizujących to zagadnienie lub podejmujących próby ustalenia czynników sprzyjających prezentowaniu właściwej etycznie postawy przez osoby świadczące usługi rachunkowe. Przedstawione w artykule badania dotyczą niebadanej dotąd w Polsce kwestii związku podejmowania działań nakierowanych na obniżenie obciążeń podatkowych oraz przedstawionych zgodnie z teorią Kohlberga uzasadnień danego działania. Uzyskane wyniki mogą stać się podstawą do dalszej dyskusji i badań w tym obszarze zarówno na gruncie teorii rachunkowości, jak i psychologii.

1. Zagadnienia etyczne podejmowania decyzji w rachunkowości – przegląd literatury

Stosowanie prawa podatkowego jest zadaniem skomplikowanym, ponieważ jego regulacje są mocno rozbudowane. Ze względu na częste zmiany, wymaga ono obszernej i ciągle aktualizowanej wiedzy. Ponadto współczesne prawo podatkowe oparte jest w dużej mierze na samoopodatkowaniu i ustanawia poważne sankcje za niewłaściwe jego stosowanie. Wymienione czynniki powodują, że w małym przedsiębiorstwie, w którym zadania rachunkowości i rozliczeń podatkowych są połączone w jednym stanowisku pracy, służby rachunkowości mogą często napotykać dylematy etyczne związane ze stosowaniem prawa podatkowego. Dylematy te nie ograniczają się do poszukiwań odpowiedzi na pytanie „Płacić podatki czy nie płacić?”, ale dotyczą kwestii bardziej skomplikowanych: „Ile płacić?”, „Do jakiego stopnia można przepis prawny interpretować według własnych potrzeb?”, „Czy określone zachowanie jest działaniem w ramach prowadzonej polityki podatkowej czy jest już działaniem niezgodnym z prawem?” itp. Trafne określenie tego problemu znaleźć można w pracy Doyle i współautorów: „Czy postępujemy tak jak należy, czy coś może do nas wrócić i ugryźć nas w przyszłości w kostkę?” („Are we acting as we should and is anything going to come back later and bite us on the leg?”) (Doyle i in., 2008). Postępowanie nieetyczne może służyć krótkotrwałym interesom partykularnym, ale nie służy profesjonalizmowi służb rachunkowości. Odniesione korzyści spełniają krótkoterminowe oczekiwania, ale nie budują kultury etycznej w jednostce, nie służą budowaniu dobrych relacji z interesariuszami podmiotu, a także stwarzają zagrożenia finansowe dla działania przedsiębiorstwa w przyszłości.

Z drugiej strony, profesjonalne, w tym etyczne, świadczenie usług rachunkowości jest gwarancją, że informacje dostarczane przez służby rachunkowości są wiarygodne i mogą stanowić podstawę do podejmowania decyzji dotyczących dalszej działalności podmiotu. Zachowania profesjonalne służb rachunkowości powinny wynikać z przekonania księgowego o tym, jak ważne są generowane informacje z punktu widzenia oceny procesów zachodzących w przedsiębiorstwie. Zachowania nieetyczne mogą zatem wynikać z nieświadomości decydenta co do znaczenia dostarczanych informacji lub niskich standardów etycznych, którymi kieruje się dana osoba w swoim życiu zawodowym.

Polska literatura przedmiotu zawiera albo publikacje poświęcone technikom oszukiwaczej sprawozdawczości i narzędziom kontroli minimalizującym takie zachowania (Gut, 2006; Schneider, 2007; Hulicka, 2008), albo opracowania dotyczące znaczenia podejścia etycznego w rachunkowości dla osiągnięcia wiarygodności informacji generowanych w systemie informacyjnym rachunkowości (Kutera i in., 2006; Wójtowicz, 2010; Cieślak, 2011; Maruszewska, 2014). Istnieje też wiele publikacji popularyzujących *Kodeks etyki zawodowej w rachunkowości* (2007) opublikowany przez Stowarzyszenie Księgowych w Polsce oraz wskazujących na konieczność edukacji etycznej

przyszłych służb rachunkowości (Karmańska, 2008; Cieślak, 2010; Turzyński, 2011; Żuraw, 2012; Banaszekiewicz, Makowska, 2015). Zagadnienia etyczne w literaturze z zakresu rachunkowości pojawiają się także w publikacjach poruszających kwestie normatywnych teorii rachunkowości czy społecznego i behawioralnego wymiaru rachunkowości (Szychta, 1996; Gabrusewicz, 2010; Garstecki, 2012; Artienwicz, 2013; Łada, Kozarkiewicz, 2013; Mućko, 2013; Cieciora, 2015; Robowska, 2015).

Z kolei literatura z zakresu podatków odnosi się głównie do natury zjawisk obejścia prawa podatkowego oraz sposobów przeciwdziałania takim postawom (Karwat, 2002; Bernal, 2008; Sowiński, 2009; Stanik, Winiarski, 2013), choć można znaleźć i nieliczne analizy psychologiczne (Niesiołowska, 2004, 2013; Kirchler, 2009; Kołodziej, Maruszewska, 2010; Kołodziej, 2011). Nadal brakuje jednak w polskiej literaturze podejścia poznawczego do podejmowania decyzji w rachunkowości (w tym decyzji dotyczących zobowiązań podatkowych), tj. uwzględniającego psychologiczne prawidłowości procesu decyzyjnego jednostki. Spojrzenie przez pryzmat decydenta, jego interesów i przyjętych priorytetów można natomiast odnaleźć w literaturze z zakresu etyki biznesu oraz prakseologii (Gasparski, 2007; Gasparski, red., 2013; Maruszewska, 2014).

Angielskojęzyczna literatura przedmiotu obejmuje wiele publikacji ukierunkowanych na podejmowanie decyzji w rachunkowości przez osoby świadczące usługi rachunkowości, w tym modelowanie procesu podejmowania decyzji (Trevino, 1986; Strong, Meyer, 1992; McDevitt i in., 2007; Van de Poel, Royakkers, 2007), uwzględniające zarówno specyfikę procesów poznawczych, jak i inne charakterystyki decydentów (wyznawana religia, doświadczenia zawodowe itp.) (O'Fallon, Butterfield, 2005; Mintchik, Farmer, 2009). Literatura angielskojęzyczna zawiera również ważną dyskusję o społecznym wymiarze rachunkowości prowadzoną na początku XXI wieku przez R. Mattessicha (2003, 2009), T.A. Lee (2006) oraz N.B. MacIntosha (2006). Dostępne są także opracowania dotyczące postaw wobec podatków, tj. zagadnień unikania opodatkowania i uchylania się od opodatkowania, porównujące zachowania respondentów z różnych zakątków globu (McGee i in., 2006a, 2006b, 2008; McGee, 2008). Początki współczesnych publikacji z zakresu etyki w rachunkowości oraz unikania (uchylania się od) opodatkowania datuje się na pierwszą połowę XX wieku. Jedną z pozycji wielokrotnie cytowanych do dziś jest rozprawa doktorska ks. M. Crowe z 1944 r., w której autor, opierając się na danych z pięciu stuleci, wnioskuję, że niepłacenie podatków jest niemoralne.

Z punktu widzenia tematyki artykułu wspomnieć należy o prekursorskiej publikacji L.A. Ponemona z 1990 r., w której autor rozważa kwestię podejmowania decyzji przez służby rachunkowości i podkreśla ważność pojawiających się w nich dylematów etycznych. Autor łączy rozważania o podejmowaniu decyzji w rachunkowości z zagadnieniami rozwoju moralnego, wskazując na istotne zależności pomiędzy poziomem wnioskowania moralnego a wyborem określonego rozwiązania odnoszącego się do praktyki księgowej przez decydenta.

2. Rozwój moralny w świetle teorii Lawrence'a Kohlberga

Zaproponowana przez Lawrence'a Kohlberga teoria rozwoju moralnego opiera się na koncepcji rozwoju poznawczego opracowanego przez Jeana Piageta. Piaget opisuje rozwój poznawczy za pomocą czterech głównych stadiów mających charakter uniwersalny, co oznacza niezmienną kolejność przechodzenia przez kolejne okresy rozwoju i taki sam sposób rozumowania prezentowany przez wszystkie jednostki znajdujące się na danym etapie. Celem tego rozwoju jest nabycie umiejętności rozumowania pozwalających na zrozumienie otaczającej rzeczywistości i dostosowanie się do niej dzięki wytworzeniu odpowiednich schematów działania. Odzwierciedlenie działalności gospodarczej w systemie informatycznym rachunkowości wymaga zrozumienia przez daną osobę otaczającej rzeczywistości gospodarczej i umiejętności zastosowania odpowiednich metod na potrzeby ujawniania informacji w sprawozdaniu finansowym. Dlatego też poziom rozwoju moralnego osoby świadczącej usługi rachunkowości wydaje się ważnym czynnikiem w procesie tworzenia jasnych i wiarygodnych informacji finansowych i niefinansowych.

Zgodnie z koncepcją J. Piageta każdy człowiek przechodzi przez kolejne cztery stadia rozwoju poznawczego: stadium inteligencji sensomotorycznej (od urodzenia do 2 roku życia), stadium inteligencji przedoperacyjnej (2–6 rok życia) oraz stadium operacji konkretnych (6–12 rok życia) i stadium operacji formalnych (12–15 rok życia), w którym gromadzone informacje tworzą spójny system wiedzy. Tak rozumiany rozwój poznawczy pozwala na nabycie umiejętności niezbędnych do formułowania osądów moralnych oraz przewidywania konsekwencji podejmowanych działań, co jest niezwykle istotne w przypadku podejmowania decyzji zawierających dylematy moralne.

Natomiast Lawrence Kohlberg ujął rozwój moralny człowieka w trzy poziomy, z których każdy składa się z dwóch stadiów i prowadzi do wykształcenia dojrzałego, odpowiedzialnego i sprawiedliwego człowieka kierującego się w swych działaniach uniwersalnymi zasadami etycznymi. Stadia te odzwierciedlają zmiany w strukturach poznawczych młodego człowieka, których funkcją jest moralne lub logiczne rozumowanie (Brzezińska, Trempała, 2000). Pierwszym z opisanych przez Kohlberga etapów rozwoju moralnego jest poziom moralności przedkonwencjonalnej, w którym wybory jednostki są regulowane poprzez zewnętrzne względem niej normy lub konsekwencje zachowań. Poziom ten obejmuje stadia:

- a) moralności unikania kary – w tym stadium mechanizmem regulującym wybory i zachowania jednostki jest strach przed karą, który skłania jednostkę do wyboru zachowania pożądanego społecznie;
- b) moralności własnego interesu, gdzie dana możliwość decyzyjna jest analizowana z punktu widzenia nagród i przewidywanych korzyści osobistych, nawet jeśli wiąże się z koniecznością konfliktu z innymi osobami.

Kolejny poziom rozwoju opisywany jest przez Kohlberga jako moralność konwencjonalna i odnosi się do pierwszego etapu internalizacji norm moralnych, charaktery-

stycznego dla adolescentów, gdzie jednostka zaczyna przestrzegać standardów społeczności, do której należy, bez względu na związane z nimi kary. Na tym poziomie autor wyróżnił:

- c) moralność harmonii interpersonalnej, w której jednostka uzasadnia własne wybory i opinie poprzez odwołanie się do aprobaty społecznej pochodzącej od osób, z którymi wchodzi w bezpośrednie interakcje oraz swoich wyobrażeń na temat osób „znaczących” i „grzecznych”; moralna ocena danego zachowania zależy od intencji, którymi kierowała się jednostka;
- d) moralność prawa i porządku – w tym stadium wyznacznikami osądów i decyzji moralnych jednostki stają się działania i poglądy wybranych autorytetów, a także obowiązujące normy i pełnione role społeczne. Oceny moralne odwołują się nie tylko do intencji, lecz biorą pod uwagę również standardy zewnętrzne.

Ostatni poziom rozwoju moralnego został przez Kohlberga nazwany jako pokonwencjonalny, odnosi się bowiem do sytuacji, w której jednostka tworzy własne zasady etyczne, niezależne, a czasem nawet pozostające w sprzeczności z zasadami regulującymi wybory i zachowania członków społeczności, do której należy. Zasady te odwołują się do uniwersalnych wartości, tj. życie, wolność, sprawiedliwość. Na tym poziomie Kohlberg wyróżnił:

- e) moralność umowy społecznej – w tym stadium jednostka ma świadomość wielości kodeksów i zasad moralnych, którymi kierują się ludzie w swoich wyborach i zachowaniach; poszczególne zasady są oceniane przez pryzmat ich akceptacji przez większość społeczeństwa;
- f) moralność uniwersalnych zasad etycznych – ostatnie stadium rozwoju moralnego wiąże się z wnioskowaniem moralnym opartym na uniwersalnych zasadach etycznych oraz konsekwencji w ich stosowaniu w myśl wyznawanego przez Immanuela Kanta deontologizmu (Socha, 2000).

Kohlberg na podstawie przeprowadzonych badań doszedł do przekonania, że stadia moralności pokonwencjonalnej rzadko występują w myśleniu ludzi dorosłych, gdyż większość w rozwoju moralnym zatrzymuje się na poziomie moralności konwencjonalnej, a więc związanej z internalizacją norm wyznawanych przez daną społeczność. Powyższy wniosek podkreśla znaczenie przekazywania i kształtowania norm etycznych odnoszących się zarówno do wyborów życiowych, jak i zawodowych młodych ludzi. W praktyce rachunkowości istnieje wiele elastycznych norm, o szczegółach których decyduje osoba świadcząca usługi rachunkowości, zatem to sposób myślenia, w tym podejmowania decyzji, może mieć wpływ zarówno na tworzoną informację w systemie informacyjnym rachunkowości, jak i na ustalanie zobowiązań podatkowych.

3. Opis problemu badawczego

Cel przeprowadzonego badania był podwójny: opracowana ankieta zmierzała do pomiaru skłonności do unikania i uchylania się od opodatkowania przez księgowych

w przedstawionych sytuacjach decyzyjnych w rachunkowości. Ponadto mierzono zależność pomiędzy skłonnością do podejmowania decyzji naruszających zasady etyki zawodowej (unikanie opodatkowania) lub zasady etyki i przepisy prawa bilansowego (uchylanie się od podatków) a preferowaną przez decydenta argumentacją w odniesieniu do teorii rozwoju moralnego Kohlberga. Cele te doprowadziły do następujących pytań badawczych.

1. Czy częstość wyboru zachowań nieetycznych, lecz zgodnych z prawem (unikających podatków) będzie większa niż częstość zachowań łamiących uregulowania etyczne i prawne (oznaczających uchylanie się od podatków)?

W badaniu założono, że ankietowani będą częściej skłonni do wyboru decyzji pozwalającej zmniejszyć zobowiązania podatkowe, lecz wiążącej się z pogwałceniem jedynie normy etycznej, a nie prawnej, co związane jest z materialnymi sankcjami skarbowymi w przypadku działań niezgodnych z prawem.

2. Czy wybór działania zgodnego z normami etycznymi i prawnymi będzie wiązać się z preferowaniem argumentacji opartej na wyższym poziomie wnioskowania moralnego?

Zgodnie z przedstawioną powyżej teorią przyjęto, że wyższy poziom rozwoju moralnego, określany jako moralność oparta na zinternalizowanych zasadach i wyznaczająca dążenie człowieka do podejmowania działań sprawiedliwych, będzie wiązać się z wyborem decyzji zgodnych z uniwersalnymi zasadami etycznymi i prawnymi.

4. Metodyka badania

Badanie przeprowadzono za pomocą specjalnie skonstruowanej ankiety zawierającej opis dwóch sytuacji decyzyjnych dotyczących określonych zasad rachunkowości, w których występuje dylemat etyczny. Pierwsza z opracowanych sytuacji dotyczyła podjęcia decyzji umożliwiającej uniknięcie podatku dochodowego poprzez wybór uproszczonej zasady wyceny wyrobów gotowych, lecz naruszającej normy etyczne. W drugim przypadku natomiast analizowano sytuację, w której księgowy poprzez swoją decyzję łamiącą zasady etyczne i prawne doprowadzi do uchylenia się spółki od ciążących na niej zobowiązań podatkowych. Zadaniem osoby badanej było wybranie w obu sytuacjach jednej z dwóch przedstawionych alternatyw decyzyjnych, gdzie jedna z nich oznaczała wybór decyzji zgodnej z zasadami etyki zawodowej i prawem, zaś druga pozwalała na obniżenie wysokości należnego podatku dochodowego z pogwałceniem przyjętych norm. Ponadto osoby badane były proszone o wybór jednego z przedstawionych uzasadnień, który według nich był najistotniejszy w podejmowaniu decyzji dotyczącej wyboru określonego zachowania w przedstawionej sytuacji. Poniżej przedstawiono opis sytuacji wiążącej się z uchylaniem od opodatkowania.

Księgowy spółki z ograniczoną odpowiedzialnością, której większościowymi udziałowcami są mąż i żona, otrzymał fakturę (wystawioną na dane spółki) za usługi remontowe. W rzeczywistości usługa remontowa została wykonana nie w siedzibie spółki, ale

w mieszkaniu małżonków – współników spółki i księgowy jest tego świadom. Nie ma tej świadomości trzeci ze współników, ponieważ polecono księgowemu, aby fakturę tę niezwłocznie ujął w ewidencji i nie informował trzeciego współnika o ujętych kosztach remontu.

Faktura jest znacznej wartości, zatem ujęcie jej w bieżących kosztach zmniejszy dochód spółki do takiego poziomu, że nie będzie konieczności zapłaty podatku dochodowego za bieżący miesiąc. W przeciwnym przypadku należałoby zapłacić znaczną kwotę podatku, a ponieważ spółka ma problemy z płynnością, to trzeba będzie się posilkować przyznanym przez bank debetem w rachunku bieżącym. Koszty korzystania z debetu będą dla spółki istotne.

Co zrobilibyś/labyś jako księgowy tej spółki:

- a) ujął/ujęła fakturę w ewidencji, nie informując trzeciego ze współników;
- b) odmówił/ła ujęcia faktury w ewidencji.

W odniesieniu do kwestii unikania opodatkowania wykorzystano następującą sytuację:

Główny księgowy, w związku z nowymi operacjami, które pojawiły się w firmie, musi zaktualizować politykę rachunkowości od nowego okresu sprawozdawczego. Poza wprowadzeniem nowych zapisów, jest to również okazja do zmodyfikowania istniejących zasad rachunkowości.

Główny księgowy zastanawia się nad zmianą zasad wyceny wyrobów gotowych i zastosowaniem uproszczonego sposobu wyceny, eliminując koszty pośrednie. Rozwiązanie to uprościłoby nieznacznie pracę działów księgowości, ale przede wszystkim zmniejszyłoby obciążenie podatkiem dochodowym.

Księgowy jest przekonany, że bez znajomości specyfiki działalności jednostki, nie jest możliwe zakwestionowanie zmiany tej zasady rachunkowości. Nie obawia się zatem podważenia jej przez biegłego rewidenta lub kontrolę skarbową, ponieważ uważa, że jest w stanie wysunąć takie argumenty, które nie wzbudzą podejrzeń.

Gdybyś to Ty był/była głównym księgowym, to:

- a) zmieniłbyś/labyś zasadę rachunkowości w zakresie wyceny produktów;
- b) nie wprowadzisz zmian w zakresie wyceny produktów.

W obu przypadkach osoby badane były proszone również o wskazanie jednego z podanych uzasadnień, którym byliby najbardziej skłonni argumentować swoją decyzję. Uzasadnienia te obrazowały czynniki istotne na kolejnych stadiach rozwoju moralnego.

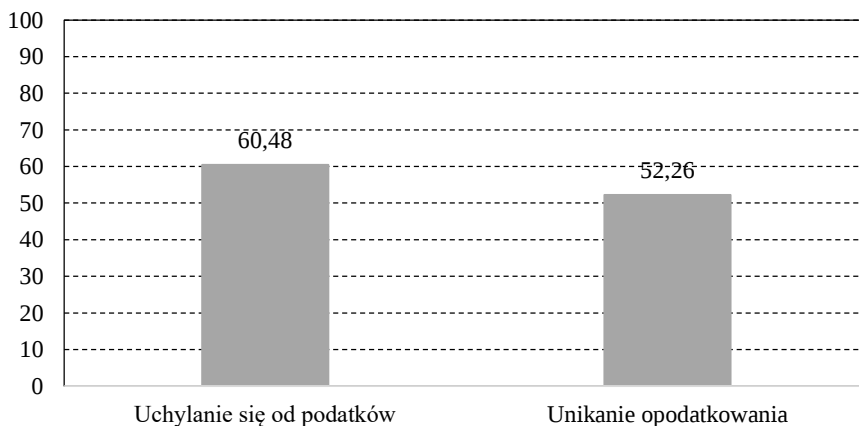
Gdybyś miał/a uzasadnić swoją decyzję, to który z poniższych argumentów wybrałbyś/labyś (wskaz jeden najistotniejszy według Ciebie):

- a) obawa przed zwolnieniem z pracy lub inną karą w przypadku odmowy ujęcia faktury;
- b) uzyskanie korzyści w przyszłości (na przykład poprawa stosunków z przełożonym, lepsza pozycja w strukturze nieformalnej firmy);
- c) podjęcie decyzji, która uzyska aprobatę współpracowników i przełożonych;

- d) *dążenie do wypełniania oczekiwań i poleceń przełożonych przy zachowaniu zasad prawnych;*
- e) *postępowanie zgodnie z zasadami prawa;*
- f) *postępowanie zgodnie z zasadami uczciwości i sprawiedliwości;*
- g) *inne (jakie?).*

Po opracowaniu powyższych opisów sytuacji przeprowadzono badanie pilotażowe, mające na celu sprawdzenie, czy badani dostrzegają w nich niejednoznaczność i istniejący problem etyczny. W tym celu grupie 46 osób przedstawiono powyższe opisy sytuacji, a następnie poproszono o odpowiedź, czy opisane w nich dylematy są problemami etycznymi. Odpowiedź badani zaznaczali na skali analogowej osiągającej wyniki od 0 do 100, gdzie 0 oznaczało brak problemu etycznego, zaś 100 – bardzo duży problem etyczny. Na wykresie 1 zaprezentowano średnie wyniki uzyskane w badaniu pilotażowym.

Wykres 1. Średnie oceny natężenia problemu etycznego w przedstawionych scenariuszach

Źródło: opracowanie własne.

Zgodnie z uzyskanymi wynikami, badani dostrzegali występowanie problemu etycznego w przedstawionych sytuacjach, przy czym decyzja wiążąca się z pogwałceniem norm etycznych oraz prawnych była zdaniem badanych w większym stopniu (średnia (M) = 60,48; SD = 25,22) nacechowana dylematem etycznym niż decyzja zgodna z prawem, lecz wątpliwa etycznie (M = 52,26; SD = 29,56). Przeprowadzony test istotności różnic między średnimi ocenami natężenia problemu etycznego w przedstawionych sytuacjach (test t -Studenta) osiągnął wartość $-1,92$ przy poziomie istotności $p = 0,061$, co pozwala przypuszczać o istniejącym trendzie statystycznym związanym z większą skłonnością do dostrzegania dylematu etycznego przez badanych w sytuacji wiążącej się z działaniem niezgodnym z prawem niż w przypadku działania mieszczącego się w ramach prawnych, lecz wątpliwego etycznie.

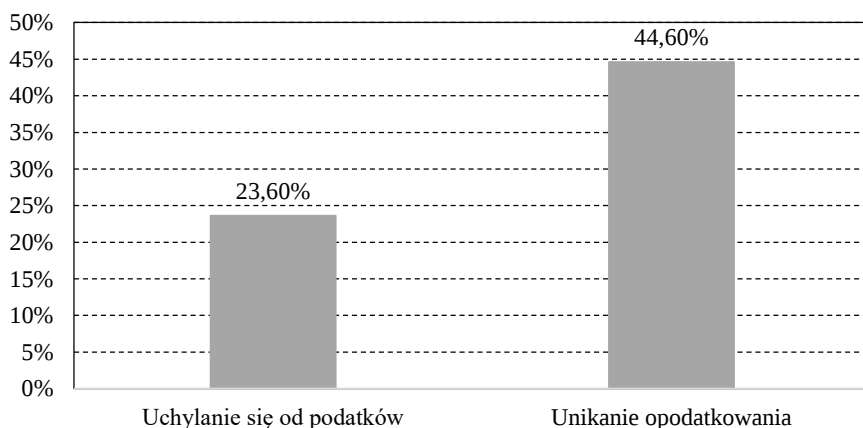
W ankiecie ujęto także pytania o następujące dane metryczkowe: płeć, wiek oraz dane odnoszące się do doświadczenia zawodowego badanych w zakresie rachunkowości: wykształcenie kierunkowe, doświadczenie w pracy w dziale zajmującym się rachunkowością, zajmowane stanowisko, liczba lat pracy w rachunkowości, wielkość oraz forma prawna przedsiębiorstwa.

Następnie opracowane sytuacje zostały wykorzystane w badaniu właściwym, przeprowadzonym na grupie 90 osób z wykształceniem wyższym, słuchaczy studiów podyplomowych z zakresu rachunkowości finansowej. Przeważającą część badanych stanowiły kobiety (78 osób), co jest zgodne ze specyfiką tego zawodu. Średnia wieku wynosiła 31,07 ($SD = 5,42$) lat, co oznacza, że w przeważającej większości osoby badane miały już doświadczenie zawodowe zdobyte po ukończeniu studiów wyższych. Prawie połowa z nich pracowała wcześniej lub w momencie badania w dziale zajmującym się rachunkowością, z czego 14% na stanowisku kierowniczym. Zgodnie ze stosunkowo młodym wiekiem osób badanych, doświadczenie zawodowe zdecydowanej większości (86%) zamykało się w pięciu latach. Połowa osób badanych posiadała wykształcenie wyższe ekonomiczne, w tym 14% z zakresu rachunkowości lub finansów.

5. Opis wyników

Na wykresie 2 przedstawiono częstość wyboru decyzji łamiących ustalone zasady etyczne i prawne, nastawionych na obniżenie obciążeń podatkowych.

Wykres 2. Częstość wyboru decyzji niezgodnych z normami prawnymi i etycznymi

Źródło: opracowanie własne.

Jak widać, zdecydowanie częściej (44,60%) badani wybierali zmianę zasad rachunkowości zmierzającą do obniżenia zobowiązań podatkowych z tytułu podatku dochodowego (unikanie opodatkowania) niż wybór zachowania wiążącego się z łamaniem

nie tylko zasad etycznych, lecz również prawnych (23,60%), będącego przykładem uchylania się od podatków. W celu zbadania istotności zaobserwowanych różnic przeprowadzono test McNemara dla prób zależnych. Wynik testu osiągnął wartość $\chi^2 = 9,02$, przy poziomie istotności $p = 0,003$, co świadczy o istotnie częstszym wyborze przez badanych księgowych rozwiązania pozwalającego na obniżenie zobowiązań podatkowych poprzez złamanie norm etycznych niż rozwiązania wymagającego złamania normy etycznej i prawnej. Uzyskany wynik jest więc zgodny ze sformułowanym powyżej założeniem odnoszącym się do pierwszego pytania badawczego.

Kolejny krok analizy danych zmierzał do ustalenia związku pomiędzy wyborem jednej z dwóch przedstawionych alternatyw, różniących się zgodnością z przyjętymi normami etycznymi i prawnymi, a argumentami wybieranymi przez badanych jako decydujące w danej sytuacji. W tym celu przeprowadzono analizę korelacji przy użyciu testu rho Spearmana. W tabeli 1 zaprezentowano wyniki analizy dla omawianych scenariuszy.

Tabela 1. Korelacja pomiędzy skłonnością do podejmowania decyzji naruszających normy etyczne i przepisy prawne a preferowaniem określonej argumentacji opisanej zgodnie z koncepcją Kohlberga

Wyszczególnienie		Uzasadnienie
Uchylanie się od podatków	Rho-Spearmana	0,58
	Poziom istotności	,001
	N	87
Unikanie opodatkowania	Rho-Spearmana	0,66
	Poziom istotności	,001
	N	78

Źródło: opracowanie własne.

Dane w tabeli 1 wskazują na istotną pozytywną zależność pomiędzy skłonnością do wyboru rozwiązania zgodnego zarówno z zasadami etycznymi, jak i prawnymi a preferowaniem określonego uzasadnienia tej decyzji. Zanotowany pozytywny związek oznacza zgodną z przewidywaniami zależność wyboru zachowań uwzględniających uniwersalne zasady etyczne i prawne przez osoby kierujące się w swych decyzjach uzasadnieniami charakterystycznymi dla wyższych poziomów rozwoju moralnego w koncepcji Kohlberga, co potwierdza sformułowane powyżej przypuszczenia odnoszące się do drugiego pytania badawczego. Dodatkowe analizy wykazały także, że wybór określonego zachowania w obu przedstawionych sytuacjach nie był związany z wiekiem lub stażem zawodowym osób badanych.

6. Dyskusja

Przedstawione w artykule badania podjęto w celu analizy podejmowanych przez księgowych decyzji zmierzających do obniżenia zobowiązań podatkowych firmy oraz wiążących się z nimi dylematów etycznych. Wskazano, że obecnie podejmowanie decyzji w rachunkowości wymaga nie tylko znajomości uregulowań prawnych i zasad rachunkowych, lecz niejednokrotnie wiąże się z koniecznością rozstrzygania trudnych dylematów natury etycznej. W tym celu został opracowany kodeks etyczny zawodu księgowego, który ma pełnić rolę doradczą przy podejmowaniu decyzji zawierających omawiane dylematy. Jednakże brak obowiązkowego kursu dotyczącego zagadnień etycznych realizowanego przez przyszłych księgowych powoduje, że część z nich z problemami etycznymi spotyka się dopiero w czasie swojej praktyki zawodowej. W takiej sytuacji księgowy, nie mając odpowiedniego przygotowania, może ulegać presji ze strony innych osób, aby obniżać zobowiązania podatkowe, łamiąc zasady etyczne lub jednocześnie etyczne i prawne.

W tym świetle istotne wydaje się pytanie o skłonność księgowych do wyboru rozwiązań wątpliwych etycznie, lecz przynoszących firmie korzyść w postaci zmniejszonych obciążeń podatkowych. Zgodnie z przytoczonymi w artykule wynikami, mimo dostrzegania obecności dylematu etycznego w przedstawionym scenariuszu dotyczącym unikania podatków, prawie połowa księgowych deklarowała swoją skłonność do wyboru zachowania nieetycznego. Istotnie mniej chętnie badani wybierali rozwiązanie oznaczające uchylanie się od podatków, a więc wymagające działania nie tylko niezgodnego z etyką, lecz również wiążącego się z decyzją niezgodną z prawem. Wynik ten sugeruje, że jedynie sankcje, które grożą złamaniem zasad prawa mają moc powstrzymywania przed wyborem zachowania korzystnego podatkowo. Pogwałcenie norm etycznych natomiast w przypadku prawie połowy osób badanych nie okazała się czynnikiem mogącym odwieść ich od wyboru rozwiązania wiążącego się z korzyścią finansową.

Etyczna ocena sytuacji dokonywana przez osobę wynika z jej osądów co do możliwych rozwiązań problemu i konsekwencji tych alternatywnych rozwiązań (Hunt i in., 2003). Podejmowanie decyzji, w których występują dylematy etyczne wymaga nauki, tak jak większość życiowych umiejętności. Przedstawiona w artykule koncepcja rozwoju moralnego Kohlberga pokazuje etapowość tego procesu, jednocześnie podkreślając jego zależność od ogólnych umiejętności poznawczych jednostki. Uwidacznia to kompleksowość i istotność rozwoju moralnego człowieka, przebiegającego podczas rozwoju jednostki, co stanowi kolejny czynnik przemawiający za włączeniem zagadnień etycznych do procesu kształcenia przyszłych pracowników księgowości. Pozostaje to również w zgodzie z drugim wnioskiem z przedstawionego badania, pokazującym istotny związek wybieranych przez księgowych rozwiązań oraz ich uzasadnień. Księgowi deklarujący zachowania zgodne z normami etycznymi i prawnymi, a więc równocześnie oznaczające sumienne regulowanie zobowiązań podatkowych, wskazywali na argumentację charakterystyczną dla wyższych poziomów rozwoju moralnego.

Podsumowanie

Wczesne uświadomienie występowania dylematów etycznych w pracy służb rachunkowości służy pozyskaniu do zawodu osób nieprzypadkowych, świadomych dokonanego wyboru i ciążących na nich obowiązkach. Uczenie się zachowań etycznych dopiero w trakcie pracy zawodowej może łatwo prowadzić do złych nawyków, gdyż wtedy nauka polega w dużej mierze na obserwacji i naśladowaniu zachowań występujących w organizacji. Kształtowanie prawidłowych postaw etycznych powinno zatem rozpoczynać się od etapu edukacji, poprzez certyfikację zawodu i ciągle doskonalenie zawodowe. W sytuacji deregulacji zawodu księgowego, wobec braku obowiązkowego kursu etyki w szkoleniu księgowych, odpowiedzialność za upowszechnianie prawidłowych postaw moralnych ciąży na osobach wykonujących ten zawód. Propagowanie odpowiednich postaw etycznych i piętnowanie zachowań niemoralnych pozwoli nie tylko na kształtowanie prawidłowych postaw księgowych, ale również służyć będzie umacnianiu profesjonalnych więzi między nimi.

Wyniki przeprowadzonego badania dodatkowo wzmacniają ważność wszechstronnego przygotowania zawodowego służb księgowych. Zgodnie z opisaną koncepcją Kohlberga, poziom moralności pokonwencjonalnej występuje bowiem stosunkowo rzadko w społeczeństwie. Jednocześnie ten etap rozwoju moralnego oznacza, że jednostka potrafi się przeciwstawić próbom zewnętrznych nacisków, jeśli stoją one w sprzeczności z wartościami uniwersalnymi, którymi kieruje się ona w swoich wyborach. Powyższa umiejętność jest szczególnie ważna w odniesieniu do księgowych, którzy, jak wykazano wcześniej, często mogą być poddani takiej presji.

Poruszanie powyższych kwestii pozwoli także na zmianę postrzegania tego zawodu w Polsce, który dotychczas jest odbierany tylko przez pryzmat cyfr, kwot i dokumentów. Wskazanie, że praca księgowego to nie tylko liczby czy zaksięgowane faktury, ale również dylematy etyczne, pozwoli na nadanie każdemu księgowemu „ludzkiej twarzy”, zwiększy zaufanie publiczne do zawodu i umożliwi wypracowanie wspólnych rozwiązań (dotyczących między innymi obrony księgowych przez presją pracodawców), które profesjonaliści powinni opierać na wysokiej jakości etyce zawodowej. Ma to na celu również przygotowanie merytorycznego uzasadnienia i obrony własnego stanowiska w konkretnej sprawie.

Literatura

- Artienwicz N. (2013), *Rachunkowość behawioralna jako interdyscyplinarny nurt rachunkowości i społecznych nauk o zachowaniu*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości”, 71 (127), SKwP, Warszawa, s. 7–24.
- Banaszkiewicz A., Makowska E. (2015), *Kodeks zawodowej etyki w rachunkowości w świetle badań ankietowych*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, 396, s. 9–18.
- Bernal A. (2008), *Zjawisko uchylania się od podatków dochodowych i metody jego ograniczania*, Difin, Warszawa.
- Brzezińska A., Trempała J. (2000), *Wprowadzenie do psychologii rozwoju*, [w]: J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, GWP, Sopot, s. 227–332.

- Cieciura M. (2015), *Etyka w świetle rozwijającego się behawioryzmu w rachunkowości*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, 396, s. 19–27.
- Cieślak M. (2011), *Podejście etyczne w rachunkowości a jakość sprawozdań finansowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań.
- Cieślak M. (2010), *Kodeks zawodowej etyki w rachunkowości w ocenie księgowych*, „Studia i Prace Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie”, 14, s. 124–133.
- Crowe M.T. (1944), *The Moral Obligation of Paying Just Taxes*, A Dissertation Submitted to the Faculty of the School of Sacred Theology of the Catholic University of America in Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree of Doctor of Sacred Theology, Catholic University of America Press, Washington.
- Doyle E.M., Huges J.F., Glaister K.W. (2008), *Linking ethics and risk management in taxation: evidence from an exploratory study in Ireland and the UK*, „Journal of Business Ethics”, 86 (2), DOI 10.1007/s10551-008-9842-9.
- Gabrusewicz T. (2010), *Rachunkowość odpowiedzialności społecznej w kształtowaniu zasad nadzoru korporacyjnego*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- Garstecki D. (2012), *Charakterystyka i systematyka normatywnych teorii rachunkowości*, [w:] W. Gabrusewicz, J. Samelak (red.), *Obszary badawcze współczesnej rachunkowości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań, s. 38–48.
- Gasparski W. (2007), *Wykłady z etyki biznesu. Nowa edycja uzupełniona*, Wydawnictwo WSPiZ, Warszawa.
- Gasparski W. (2013) (red.), *Biznes, etyka, odpowiedzialność*, Wydawnictwa Profesjonalne PWN, Warszawa.
- Gut P. (2006), *Kreatywna księgowość a fałszowanie sprawozdań finansowych*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- Hulicka M. (2008), *Oszukańcza sprawozdawczość finansowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Hunt S.D., Rawls J.S. Horn P.W. (2003), *Understanding Ethical Decision Making: Why Do People's Ethical Judgements Differ?*, Business Ethics Symposium, October, Denver.
- Karmańska A. (2008), *Etyka zawodowa w rachunkowości i działania Stowarzyszenia Księgowych w tym zakresie*, [w:] M. Kwiecień (red.), *Aksjomaty i paradygmaty rachunkowości*, „Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu”, 1199, s. 36–52.
- Karwat P. (2002), *Obejście prawa podatkowego: natura zjawiska i sposoby przeciwdziałania mu*, Dom Wydawniczy ABC, Warszawa.
- Kirchler E. (2009), *The Economic Psychology of Tax Behavior*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Kodeks zawodowej etyki w rachunkowości* (2007), Uchwała nr 18 XIX Krajowego Zjazdu Delegatów Stowarzyszenia Księgowych w Polsce z 23 czerwca 2007 r. w sprawie zasad etyki zawodowej, SKwP, Warszawa.
- Kołodziej S. (2011), *The role of education in forming voluntary tax compliance*, „General and Professional Education”, 1, s. 22–25.
- Kołodziej S., Maruszewska E.W. (2010), *Legalne i nielegalne formy unikania opodatkowania – uwarunkowania społeczno-psychologiczne*, „Organizacja i Ekonomika Przedsiębiorstw”, 4, s. 65–66.
- Kutera M., Hołda A., Surdykowska S.T. (2006), *Oszustwa księgowe: teoria i praktyka*, Difin, Warszawa.
- Lee T.A. (2006), *The FASB and accounting for economic reality*, „Accounting and the Public Interest”, 6, s. 1–27.
- Łada M., Kozarkiewicz A. (2013), *Teoria legitymizacji w badaniach z zakresu rachunkowości*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości”, 71(127), SKwP, Warszawa, s. 161–176.
- MacIntosh N.B. (2006), *Commentary – The FASB and accounting for economic reality. accounting – truth, lies, or „Bullshit”?* A philosophical investigation, „Accounting and the Public Interest”, 6, s. 22–36.
- Maruszewska E.W. (2014), *Etyka we współczesnej rachunkowości a wiarygodność informacji w niej tworzonych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice.
- Maruszewska E.W. (2014), *Postulat poszerzenia obecnego matematycznego podejścia do nauczania rachunkowości o wymiar ludzkich działań*, „General and Professional Education”, 4, s. 29–35.
- Mattessich R. (2009), *FASB and social reality – an alternative realist view*, „Accounting and the Public Interest”, 9, s. 39–64.

- Mattessich R. (2003), *Accounting representation and the onion model of reality: a comparison with Baudrillard's orders of simulacra and his hyperreality*, „Accounting, Organizations and Society”, 28, s. 443–470.
- McDevitt R., Giapponi C., Tromley Ch. (2007), *A model of ethical decision making: the integration of process and content*, „Journal of Business Ethics”, 73, s. 219–229.
- McGee R.W. (2008), *Cheating on Taxes: A Comparative Study of Tax Evasion Ethics of 15 Transition Economies and 2 Developed Economies*, The IABPAD Conference Proceedings, Dallas.
- McGee R.W., Ho S.S.M., Li A.Y. (2008), *A comparative study on perceived ethics of tax evasion: Hong Kong vs the United States*, „Journal of Business Ethics”, 77, s. 147–158, DOI 10.1007/s10551-006-9304-1.
- McGee R.W., Nickerson I., Fees W. (2006a), *German and American Opinion on the Ethics of Tax Evasion*, „Proceedings of the Academy of Legal, Ethical and Regulatory Issues”, Nevada.
- McGee R.W., Tyler M. (2006b), *Tax Evasion and Ethics: A Demographic Study of 33 Countries*, Andreas School of Business Working Paper, Barry University, Florida.
- Mintchik N.M., Farmer T.A. (2009), *Association between epistemological beliefs and moral reasoning: evidence from accounting*, „Journal of Business Ethics”, 84, s. 259–275.
- Mućko P. (2013), *Nurty krytyczne w badaniach rachunkowości*, „Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów”, 130, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa, s. 79–88.
- Niesiobędzka M. (2013), *Dlaczego nie płacimy podatków? Psychologiczna analiza uchylania się od opodatkowania*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Niesiobędzka M. (2004), *Podatki*, [w:] T. Tyszka (red.), *Psychologia ekonomiczna*, GWP, Sopot, s. 495–529.
- O'Fallon M.J., Butterfield K.D. (2005), *A review of the empirical ethical decision-making literature: 1996–2003*, „Journal of Business Ethics”, 59, s. 375–413.
- Ponemon L.A. (1990), *Ethical judgments in accounting: a cognitive-developmental perspective*, „Critical Perspectives on Accounting”, 1, s. 191–215.
- Robowska B. (2015), *Spoleczny wymiar rachunkowości w świetle etyczno-normatywnych teorii*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, 396, s. 123–131.
- Schneider K. (2007), *Błędy i oszustwa w dokumentach finansowo-księgowych*, PWE, Warszawa.
- Socha P. (2000), *Rozwój sądów moralnych w koncepcji Lawrence'a Kohlberga. Przegląd i ocena głównych tez*, [w:] P. Socha (red.), *Duchowy rozwój człowieka. Fazy życia, osobowość, wiara, religijność*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 145–164.
- Sowiński R. (2009), *Uchylanie się od opodatkowania: przyczyny, skutki i sposoby zapobiegania zjawisku*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
- Stanik K.J., Winiarski K. (2013), *Praktyczne problemy nadużycia i obejścia prawa podatkowego*, Oficyna Wydawnicza Unimex, Wrocław.
- Strong K.C., Meyer G.D. (1992), *An integrative descriptive model of ethical decision making*, „Journal of Business Ethics”, 11, s. 89–94.
- Szychta A. (1996), *Teoria rachunkowości Richarda Mattessicha w świetle podstawowych kierunków rozwoju nauki rachunkowości. Studium metodologiczne*, FRRwP, Warszawa.
- Trevino L.K. (1986), *Ethical decision making in organizations: a person-situation interactionist model*, „The Academy of Management Review”, 11, s. 601–617.
- Turzyński M. (2011), *O charakterze norm moralnych rachunkowości: kodyfikacja etyki*, „Przegląd Organizacji”, 3, s. 44–47.
- Van de Poel I., Royakkers L. (2007), *The ethical cycle*, „Journal of Business Ethics”, nr 71, s. 1–13.
- Wójtowicz P. (2010), *Wiarygodność sprawozdań finansowych wobec aktywnego rynku kształtowania wyniku finansowego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków.
- Żuraw P. (2012), *Idea Kodeksu zawodowej etyki w rachunkowości rekomendowanego przez Stowarzyszenie Księgowych w Polsce*, „Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym”, 15, s. 121–130.

Akty prawne

Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/13/UE z 26 czerwca 2013 r., Dz. Urz. UE L 182/19.
Ustawa z 29 września 1994 roku o rachunkowości. Dz. U. 2013, poz. 330 ze zm.

